

ادبیات داستانی دفاع مقدس و هویت ایرانی - اسلامی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی در سال ۱۳۸۸ همایشی تخصصی با موضوع بررسی ادبیات داستانی دفاع مقدس برگزار کرد. در این همایش، برخی پژوهشگران در حوزه ادبیات داستانی دفاع مقدس مقالاتی عرضه کردند و دو میزگرد نیز با حضور فعالان این عرصه برگزار شد. آنچه در این کتاب آمده، مقالات عرضه شده در همایش مذکور و حاصل مباحث مطرح شده در دو میزگرد یادشده است. کتاب به طور کلی در دو بخش عمده تنظیم شده است: بخش اول شامل مقالات است و بخش دوم شامل مباحث مطرح شده در دو میزگرد.

مروری اجمالی بر مقالات کتاب

۱. چرایی ادبیات داستانی دفاع مقدس و نسبت آن با هویت ما / دکتر حسینعلی قبادی.

دکتر قبادی، دبیر همایش، در این مقاله، که در واقع به نوعی می‌توان آن را مقدمه‌ای بر همایش و بیان ضرورت برگزاری چنین همایشی درباره ادبیات داستانی دفاع مقدس تلقی کرد، کوشیده است با طرح سؤالاتی درباره ضرورت و - به تعبیر نویسنده - چرایی ادبیاتی با عنوان و شناسه «دفاع مقدس»، هم پاسخی برای آن سؤالات بیابد و هم به نوعی طرح مسئله کرده باشد و این مسئله را با پژوهشگران و فعالان عرصه ادبیات داستانی در میان بگذارد.

نویسنده اهمیت ادبیات داستانی در روزگار ما و ضرورت تقویت رمان و ادبیات داستانی دفاع مقدس را ذیل چند عنوان تبیین کرده است:

۱. ضرورت تاریخی، ۲. ضرورت‌های علمی، ۳. ضرورت‌های راهبردی، ۴. ضرورت‌های فرهنگی (الف. ضرورت‌های جهانی، ب. ضرورت‌های ملی، ج. ضرورت‌های هنری، د. ضرورت‌های هویتی، ه. ضرورت‌های انقلابی و خودآگاهی).

مستوره ستاری

* ادبیات داستانی دفاع مقدس و هویت ایرانی - اسلامی
(مجموعه مقالات)
* گروه پژوهشی زبان و ادبیات فارسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
* ویراستار: مصطفی گرچی
* چاپ اول، سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی، تهران: ۱۳۸۹

نویسنده پس از بررسی ضرورت‌ها و بیان اهمیت جایگاه ادبیات داستانی دفاع مقدّس، در پایان به یک سؤال اساسی در این زمینه پاسخی اجمالی می‌دهد. سؤال این است که چرا از میان مجموعه ادبیات داستانی انقلاب اسلامی در سه دهه اخیر، به ادبیات داستانی دفاع مقدّس باید بیشتر اهتمام شود؟ پاسخ نویسنده به این سؤال این است که:

هم‌اکنون، هم به لحاظ کمی و هم به لحاظ کیفی، عظیم‌ترین بخش ادبیات انقلاب اسلامی در حوزه ادبیات داستانی، در ادبیات دفاع مقدّس متجلی شده است؛ ضمن اینکه این ادبیات به دلیل پشتوانه هشت‌ساله دفاع مقدّس و اینکه یک ملت در مقابل هجمه‌های فراوان و آسیب‌های متعدّد، مقاومت و پایداری کرده، رخدادهایی ویژه داشته و قهرمانی‌ها و رشادت‌های کم‌نظیری بروز داده است، دل‌آورانی سترگ از متن آن برخاسته و این جنگ بر کشوری تحمیل شده است که هم از لحاظ موقعیت ژئوپولیتیک و هم از نظر تاریخی و تمدنی و هم از حیث بروز یک انقلاب معنوی تمام‌عیار، در اوج دوران مدرنیسم و اقتدار مارکسیسم شایسته توجهی ویژه بوده است؛ لذا سوژه‌هایی متنوع و دست‌مایه‌هایی پُرارج برای پردازش داستانی دارد و از این دیدگاه، شاید کمتر از خود انقلاب سوژه و مایه داستانی نداشته باشد. در واقع، پرداخت به داستان جنگ، به عنوان روایتگری بخشی از تاریخ انقلاب اسلامی، می‌تواند محسوب شود.

۲. رویکردهای ادبیات داستانی جنگ، با تأکید بر داستان‌های

انسان محور / مهدی سعیدی، دکتر سیده‌نرگس رضایی

نویسندگان در این مقاله کوشیده‌اند در آغاز، داستان‌های نوشته‌شده با موضوع جنگ را به گونه‌ای دسته‌بندی کنند و در ادامه، یک گونه از داستان‌ها را - طبق دسته‌بندی خود - بیشتر تحلیل نمایند. نویسندگان، شکل‌گیری رویکردهای متفاوت به جنگ در داستان‌ها را نتیجه پرسش درباره چرایی نوشتن از جنگ و به تبع آن، تأثیر این پرسش بر چگونگی نوشتن درباره جنگ می‌دانند. «در این میان، گروهی در ستایش از دفاع از میهن و حریم انقلاب اسلامی، مقاومت و پایداری نوشتند؛ برخی صرفاً به بازتاب مصائب جنگ و تأثیر آن بر زندگی مردم و اجتماع پرداختند؛ بعضی در رد یا تشکیک درباره جنگ و مسائل سیاسی آن قلم زدند و نویسندگانی نیز به موضوع انسان در جنگ و انسان برآمده از جنگ توجه کردند» (ص ۱۹).

از نظر نویسندگان، رویکردهای اصلی ادبیات جنگ، با توجه به درون‌مایه داستان‌ها و نوع شخصیت‌پردازی در آنها، چهار تاست: ۱. داستان‌های ارزش محور، ۲. داستان‌های جامعه‌محور، ۳. داستان‌های انتقادمحور، ۴. داستان‌های انسان‌محور.

در ادامه، هر یک از گروه‌های چهارگانه، به اجمال، توصیف و تحلیل شده‌اند، به برخی از نمونه‌های آنها اشاره شده و ویژگی‌های هر نوع به طور خلاصه ذکر شده است. بخش اصلی مقاله - که بحث کلیدی آن است -

بخش «داستان‌های انسان‌محور» است. «پس از جنگ، آثاری پدید آمد که توانست مفاهیم انسانی را بیشتر مطرح کند. مفهوم جنگ در داستان‌های بعد از جنگ، به‌خصوص در نوشته‌های نویسندگانی که سال‌هایی را در جنگ گذرانده و نویسندگی را از نوشتن داستان‌های جنگی آغاز کرده‌اند، دگرپسینی بنیانی‌ای را پشت سر گذاشته است. در این آثار، جنگ از روایت‌های کلیشه‌ای به‌در می‌آید و به سمت یک معنای نو حرکت می‌کند. پرهیز از نوشتن در مسیرهای قراردادی و خونسردی در روایت جنگ، از ویژگی‌های بارز این رویکرد است. در این آثار، سخن از فضاها و ماجراهایی به میان می‌آید که پیش از این بیان نشده است. این مسائل شامل ترس، مرگ، تردید و از هم مهم‌تر، تنهایی - انسان - است» (ص ۲۰).

۳. ادبیات انقلاب اسلامی و نکاتی درباره آن / دکتر احمد خاتمی

دکتر خاتمی در این مقاله کوشیده است نویسندگان سه دهه اخیر را به سه دسته تقسیم کند:

۱. گروهی که نویسندگی آنها پیش از انقلاب شروع شد، که شهرت و آوازه خود و آثار برجسته‌شان مربوط به پیش از انقلاب است و بعضی دیگر، شهرت و آثار برترشان را در دوره پس از پیروزی انقلاب کسب کرده‌اند.
۲. گروه دیگر، پیش از انقلاب نام و نشانی نداشتند و در حال و هوای انقلاب پرورش یافته و آثاری خلق کرده‌اند.
۳. گروهی که با انقلاب اسلامی متولد شده و با انقلاب بالیده‌اند. عمده تأکید نویسنده در این مقاله، داوری درباره داستان‌های نویسندگان گروه سوم است.

نخست، برخی انتقادها که به طور کلی به ادبیات معاصر در دوره انقلاب اسلامی وارد شده، بیان شده است:

۱. استفاده نکردن از زبان مناسب برای توصیف قهرمانان داستان؛
۲. ناتوانی در ساخت و پرداخت شخصیت‌ها و قهرمانان؛
۳. ناتوانی در قوه خیال؛
۴. ناتوانی در انتخاب موضوعات متنوع و برخورد احساسی با موضوعات؛
۵. سطحی‌نگری بعضی از نویسندگان و کم‌عمق بودن بعضی از آثار؛
۶. عمده‌ترین انتقاد، یعنی توجه و تعهد نداشتن نسبت به مسائل و موضوعات مهم، از جمله، قیام ملت ایران، پیروزی انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی و دفاع مقدّس که هر کدام به تنهایی می‌تواند منشأ پیدایش آثاری جهانی و ماندگار باشد.

در ادامه، چند نکته اساسی بررسی شده است:

۱. مزیت‌های ادبیات انقلاب اسلامی (توجه نویسندگان به تکنیک‌های نویسندگی و اصول فنی داستان‌نویسی، تحولات مبتنی بر کشف و تجربه نویسندگان، پیدایش تنوع و نوآوری در موضوعات، پیشرفت داستان کوتاه، چندصدایی شدن و تکثر صداهای ادبیات داستانی، حضور و پیشرفت زنان

داستان نویسی و...).

۲. آسیب‌های ادبیات انقلاب اسلامی (روی آوردن به داستان‌ها و سبک‌های پیچیده و گاهی نامفهوم، بی‌توجهی به خلق داستان‌های کل‌نگر با زبانی گویا و همراه با روح زمانه، اثرپذیری نادرست از آثار ترجمه‌شده و تقلید از آنها، ایجاد نوعی شیفتگی نسبت به آثار و اسامی غربی در عالم داستان‌نویسی و داستان‌خوانی، بی‌توجهی به پیشینه فرهنگی و گنجینه روایی گذشتگان و...).

۳. راهکارهای پیشنهادی برای بهبود وضعیت و تقویت نقاط قوت.

۴. بررسی و تحلیل ادبیات داستانی جنگ در ایران و غرب / کامران

پارسی نژاد

یکی از مباحث اساسی و بسیار مهم در تحلیل ادبیات دفاع مقدس در ایران، قیاس تجربه‌های ملل دیگر در این وادی با کارهای انجام‌شده در ایران است. نویسنده در این مقاله کوشیده است تلقی پژوهشگران و نویسندگان غیرایرانی را در چند موضوع عمده، با آنچه در ایران تجربه شده است، بررسی کند؛ از جمله:

نویسنده با اشاره به تعاریفی از پژوهشگران غربی و اشاره به اختلاف‌نظر در تعریف داستان جنگ، نتیجه می‌گیرد که «داستان جنگ باید از جنگ بگوید؛ چه اثر تصویرگر صحنه‌های نبرد باشد، چه روایتگر پیامدهای آن یا شرح حوادث مرتبط با آن باشد. مهم این است که جنگ و پیامدهای آن، بن‌مایه اصلی داستان به حساب آید» (ص ۵۷).

در ادامه از پیدایش «داستان دفاع مقدس»، به عنوان رویکردی از ادبیات جنگ و یکی از زیرگروه‌های آن، سخن گفته شده و بحث دامنه‌دار ادبیات ضد جنگ مطرح شده است. نویسنده اشاره می‌کند که آنچه در غرب، «ادبیات ضدجنگ» خوانده می‌شود، ادبیاتی است که در آن، موضوع و اندیشه محوری، مصائب و پیامدهای زشت جنگ است و به طور کلی با جنگ و فلسفه جنگیدن مخالف است. «نویسندگانی از این دست، بیشتر بر آن هستند تا سیاست‌های بین‌الملل، ابرقدرت‌ها و استعمارگران جهان را مورد تهاجم قرار دهند و سودجویی قدرت‌طلبان را عامل کشتارهای دسته‌جمعی و ریختن خون انسان‌های بی‌گناه قلمداد کنند» (ص ۵۹)؛ اما آنچه در ایران وجود دارد و به عنوان «داستان ضد جنگ» باید شناخته شود، با آنچه در ادبیات غرب تحت این عنوان شناخته می‌شود، متفاوت است. در داستان ضدجنگ (در ایران)، نویسنده قصد دارد با طرح مسائلی، ارزش‌های دفاع مقدس را - به تعبیر نویسنده - پایمال کند و خطی سیاه بر تمامی آن رویدادها بکشد؛ و البته این تلقی مستقیماً به نوع داوری و قضاوت نویسنده درباره آغازگر جنگ ایران و عراق و به تبع آن، نوع بینش او نسبت به ارزش‌های حاکم بر اقدام نظامی برمی‌گردد. (دفاع مشروع از میهن، که مقدس است، یا تجاوز و زیاده‌خواهی).

در ادامه مقاله، به سابقه وجود داستان جنگ در میان ملل اشاره شده و به داستان جنگ در دوره مدرن پرداخته شده است.

در این بخش، به مباحثی چون شکل‌گیری داستان جنگ پس از جنگ جهانی اول و دوم، حمله آمریکا به ویتنام و تأثیر عمیق شکست آمریکا بر ادبیات جنگ در این کشور اشاره شده است. از نکات محوری بحث، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- نقش پژوهش در مسائل نظامی و میزان تأثیر آن در شکل‌گیری نگارش داستان؛

- کارکرد خاطرات سربازان برگشته از جنگ ویتنام برای نویسندگان؛

- تفاوت رویکرد ادبیات جنگ قبل و بعد از جنگ ویتنام؛

- رویکرد نویسندگان ضدجنگ آمریکایی به سوررئالیسم و مینی‌مالیسم، به جای رئالیسم؛

- شکل‌گیری داستان جنگ تروریستی توسط برخی نویسندگان در آمریکا (برای توجیه اقدامات سیاسی آمریکا در اقدامات نظامی).

از مباحث دیگر که نویسنده به آن پرداخته، نقش پژوهش و تحقیق‌های بنیادی درباره ادبیات جنگ است. استفاده از مطالعات بین‌رشته‌ای در تحلیل ادبیات جنگ، از ویژگی‌های منتقدان غربی است.

۵. معناشناسی نام داستان‌ها و رمان‌های جنگ / دکتر علی رضا صدیقی

به گفته نویسنده، طبقه‌بندی، تجزیه و تحلیل نام‌هایی که نویسندگان برای آثار خود برمی‌گزینند، یکی از راه‌هایی است که می‌تواند به نقد و تحلیل آثار یک دوره کمک کند و جمال‌شناسی، ساختار و درون‌مایه‌های مورد علاقه نویسندگان و اساساً فراز و فرودهای آثار آن دوره را مشخص کند. نویسنده در این مقاله، نام ۱۲۱ داستان بلند و رمان جنگ را که در فاصله سال‌های ۶۰-۸۱ نوشته شده‌اند، بررسی کرده است. این نام‌ها از چند جهت بررسی شده و نویسنده کوشیده است به یک دسته‌بندی دست یابد:

۱. نام‌ها، درون‌مایه و موضوع، ۲. نام‌ها و شخصیت‌پردازی، ۳. نام‌ها و زبان، ۴. نام‌ها و تکنیک، ۵. نام‌ها و صحنه.

نظریه اساسی این تحقیق، این است که میان نام داستان‌های دوره جنگ و دوره پس از جنگ با مضمون داستان‌ها تناسب وجود دارد.

۶. آسیب‌شناسی کتاب‌شناسی‌های ادبیات داستانی جنگ / نصرت‌الله

صمدزاده

کتاب‌شناسی‌ها را می‌توان از مراجع اولیه و اساسی در شناخت و تحلیل مباحث پژوهشی به حساب آورد. از جمله، در شناخت و تحلیل ادبیات داستانی، به طور کلی، و ادبیات داستانی جنگ، به طور ویژه، وجود راهنمای تحقیق، یعنی کتاب‌های مرجع، از ضرورت‌ترین ابزارهای تحقیق است. نویسنده در این مقاله گفته است که از ابتدای نشر آثار جنگ و دفاع مقدس تا کنون، حدود ۵۰ جلد کتاب‌شناسی منتشر شده و ۳۰ جلد آنها مدارک نوع کتاب را

معرفی کرده‌اند. از این میان، کتاب‌شناسی‌هایی که به هر نحوی به ادبیات داستانی جنگ پرداخته‌اند، حدود ۵ جلد است که اکنون همگی پیر شده‌اند و توان اطلاع‌رسانی فهرستی ندارند. از میان ۶۵۰۰ کتاب فارسی منتشر شده مرتبط با جنگ ایران و عراق، حدود ۱۵۰۰ عنوان در موضوعات مختلف ادبیات داستانی است.

۷. بررسی و تحلیل کیفیت انعکاس اساطیر در رمان‌های دفاع مقدس / دکتر سیدعلی قاسمزاده، دکتر سعید بزرگ بیگدلی

نویسندگان در این مقاله پس از بیان مقدمه بحث، یک دسته‌بندی کلی از رمان‌های جنگ در ایران را به دست داده‌اند:

الف. رمان‌هایی که در زمان جنگ تحمیلی درباره جنگ نوشته شده‌اند؛
ب. رمان‌هایی که پس از جنگ درباره جنگ یا متأثر از آن نوشته شده‌اند. ویژگی‌های هر یک از این انواع نیز ذکر شده است.
بحث عمده‌ای که نویسندگان به آن پرداخته‌اند، «جایگاه اسطوره در رمان‌های جنگ» است. ذیل این بحث، چند نکته اساسی بررسی شده است:

۱. روایت اسطوره‌ای: پیوند اسطوره با رمان؛
  ۲. ضرورت حضور اسطوره در رمان‌های جنگ (دفاع مقدس)؛
  ۳. کیفیت انعکاس اسطوره‌های ایرانی در رمان‌های جنگ (رمان‌های دوران جنگ / رمان‌های پس از پایان جنگ).
- نویسندگان با ذکر نمونه‌هایی از داستان‌های منتشر شده با محوریت موضوع جنگ، حضور اساطیر ایرانی در آنها را نشان داده و تحلیلی ارائه کرده‌اند. نویسندگان به این نتیجه رسیده‌اند که در داستان‌های منتشر شده در دوره جنگ، توجهی به استفاده از اسطوره‌های ایرانی نشده است. در داستان‌های پس از پایان جنگ نیز، اگرچه ردپایی کم‌رنگ از حضور اسطوره‌های ایرانی مشاهده می‌شود، اما این ردپای کم‌رنگ، پاسخ‌گوی توقع منتقدان نیست. نویسندگان کوشیده‌اند در این مقاله دلایل کم‌توجهی رمان‌نویسان عرصه جنگ به اسطوره و ظرفیت‌های صوری و محتوایی آن را در پردازش موضوع و مضمون‌های دفاع مقدس و پیامدهای چنین تسامح و تساهلی را در عرصه ادبیات داستانی جنگ بررسی کنند.

۸. نقد اسطوره‌های رمان «گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند» / دکتر حسینعلی قبادی، ربابه یزدانی شکتایی

رمان گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند نوشته حسن بنی‌عامری است. نویسندگان کوشیده‌اند با رویکرد نقد اسطوره‌ای و انگاره‌های کهن‌الگویی، تحلیلی از رمان به دست دهند. چنان که نویسندگان در این مقاله اشاره کرده‌اند، اصلی‌ترین مفاهیم اسطوره و کهن‌الگویی که در ساختار این رمان اثر گذاشته، عبارت است از: آب، اسب، شخصیت قهرمان - اسطوره‌ای، عدد ۷، سایه، آینه، زن و ...
در این مقاله، نخست مفاهیم بنیادی بحث بررسی شده است: اسطوره،

کهن‌الگو، نماد، پیوند اسطوره و رمان، چگونگی رویکرد نویسندگان رمان‌های جنگ به اسطوره. سپس خلاصه‌ای از داستان نقل شده و از میان عناصر اصلی اسطوره‌ای و کهن‌الگویی که در رمان گنجشک‌ها بهشت را می‌فهمند بنی‌عامری حضور دارند، عنصر «آب» از منظر نمادین و اسطوره‌ای تحلیل شده است.

۹. فرآیند قهرمان‌سازی و شخصیت‌پردازی در رمان‌های دفاع مقدس، با تأکید بر دو رمان / دکتر مصطفی گرچی، یوسف حامدی

نویسندگان در این مقاله - همچنان که از عنوان مقاله برمی‌آید - مسئله شخصیت‌پردازی را محور مطالعه دو رمان فارسی قرار داده‌اند. «یکی از عناصر مهم در بررسی و تحلیل ادبیات داستانی، به طور عام، و رمان‌ها، به طور خاص، توجه به شخصیت و شخصیت‌پردازی است، که بررسی درست و جامع این عنصر، برای تحلیل داستان ضروری است... در این مقاله، چهار شیوه از شیوه‌های شخصیت‌پردازی در حوزه‌های رفتار، گفت‌وگو، قیافه ظاهری و نام در دو رمان دفاع مقدس با نام‌های زمانی برای بزرگ شدن محسن مؤمنی و سفر به گرای ۲۶۰ درجه احمد دهقان بررسی و تحلیل شده است.

۱۰. بررسی شخصیت‌پردازی در رمان‌های «دوشنبه‌های آبی ماه» و «در شعله‌های آب» / فاطمه فیاض منش

در این مقاله نیز بحث اصلی، «شخصیت‌پردازی» است. در اینجا دو رمان دوشنبه‌های آبی ماه از محمدرضا کاتب و در شعله‌های آب مرتضی مرویها تحلیل شده است. بنا بر تحلیل نویسنده، «این دو نویسنده توانسته‌اند طرح و درون‌مایه رمان‌های خود را با گزینش مناسب پیش ببرند و رابطه عناصر و شخصیت را نسبتاً حفظ کنند».

***

چنان که ذکر شد، بخش دوم کتاب شامل مباحث مطرح‌شده در دو میزگرد است، بدین شرح:

۱. تحلیل نظریات و راهکارهای علمی - انتقادی تقویت ادبیات داستانی دفاع مقدس، با حضور دکتر سعید بزرگ بیگدلی، دکتر رحمان دوست، سردار حمید حسام، محمد حنیف، علیرضا کمرهای، خانم اصلان‌پور و دکتر مصطفی گرچی.

۲. راهکارهای تقویت ادبیات داستانی در حوزه آفرینش، با حضور دکتر طیبی، فیروز زرنوزی جلالی، سیدمحمد میرکاظمی، دکتر سنگری، خانم راضیه تجار و دکتر مصطفی گرچی.

***

انتشار مجموعه مقالات عرضه‌شده در همایش‌های تخصصی، اقدام شایسته‌ای است که باعث ماندگاری کوشش‌های علمی و در دسترس قرار گرفتن مباحث مطرح‌شده در این گونه نشست‌ها می‌گردد.

